

SHAYIR T.QABULOV SHIGARMALARINDA QOLLANILGAN
SÓZ JASAWSHI QOSIMTALARDIN STILI
Seydullaeva Darigul Yuldashevna – filologiya ilimleriniń kandidatu, docent
Seydullaeva Ayzada Yuldashevna – assistant oqıtıwshı
Seydullaevadarigul@gmail.com
Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

СТИЛЬ СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ АФФИКСОВ,
ИСПОЛЪЗУЕМЫХ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ПОЭТА Т.КАБУЛОВА
Сейдуллаева Даригуль Юлдашевна – кандидат филологических наук, доцент
Сейдуллаева Айзада Юлдашевна – ассистент преподаватель
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

THE STYLE OF WORD-FORMING SUFFIXES USED IN THE WORKS OF THE POET T.QOBULOV
Seydullaeva Darigul Yuldashevna – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor
Seydullaeva Ayzada Yuldashevna – assistant teacher
Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Tayanch so'zlar: affiks, leksik ma'no, morfologiya, sintaksis, leksikologiya, leksika-semantik.

Rezyume. Maqolada qoraqalpoq tilshunosligida so'z yasalishi tizimi, uning usullari va tadqiq etilish tarixi nazariy jihatdan yoritilgan hamda taniqli ijodkor T.Qabulov asarlari misolida so'z yasovchi affikslarning lisoniy va stilistik xususiyatlari tahlil qilingan. Shuningdek, matnda til vositalarini tejash qonuniyati asosida yuzaga kelgan qo'shma so'zlar va affiks morphemalarning badiiy matndagi xizmati aniqlangan.

Ключевые слова: аффикс, лексическое значение, морфология, синтаксис, лексикология, лексико-семантический.

Резюме. В статье теоретически освещены система словообразования в каракалпакском языкознании, ее методы и история исследования, а также проанализированы лингвистические и стилистические особенности словообразовательных аффиксов на примере произведений известного писателя Т.Кабулова. Также определена роль сложных слов и аффиксальных морфем в художественном тексте, возникших на основе закона экономии языковых средств.

Key words: affix, lexical meaning, morphology, syntax, lexicology, lexico-semantic.

Summary. The article theoretically highlights the system of word formation in Karakalpak linguistics, its methods, and the history of research, and analyzes the linguistic and stylistic features of word-forming affixes using the works of the renowned writer T.Kabulov as an example. Also, the function of compound words and affixal morphemes formed on the basis of the law of economy of language means in the text in the literary text is determined.

Kirisıw. Tildegı affiksler arqalı barlıq waqıtta jańa sózler jasala bermeydi. Sonlıqtan sóz jasalıwın forma jasalıwınan hám sóz ózgeriliwınen ajratılıp qaraw kerek. Sóz jasalıw procesinde jańa mánidegi sózler payda boladı; balıq-balıqshı, aqıl-aqıllı, ilim-ilimpaz. Sóz jasalıwda bir sóz ekinshi bir sóz shaqabına ótiwi de, ótpewi de múmkin. Mısalı, dańq-dańqlı, aqıl-aqıllı. Demek, sóz jasaldı degende tiykarǵı etip sózdiń leksikalıq mánisi esapqa alınıwı lazım.

Sóz jasalıw tarawı til biliminiń basqa tarawları menen tıǵız baylanıslı. Tildiń sózlik quramınıń jańa sózler menen bayıp barıwı, sóz mánisiniń ózgeriwi – sóz jasalıw tarawınıń leksikologiya tarawı menen baylanısın kórsetedi. Leksikologiyada – dórendi, dórendi emes sózler, al sóz jasalıwda tek dórendi sózlerdiń úyreniliwi de bul eki tarawdıń óz ara baylanısın kórsetedi. Grammatika bolsa sóz jasalıw procesin basqaradı, jańa jasalǵan sózlerdiń qaysı sóz shaqabına tiyisli ekenin belgileydi. Morfologiyadan sóz jasalıw tarawınıń bólinip shıǵıwınıń ózi de bul eki tarawdıń baylanısın kórsetedi.

Ádebiyatlar analizi. Qaraqalpaq til biliminde sóz jasalıw, morfemika hám morfologiya máseleleri bir qatar ilimpazlar hár qıylı dáwirlerde tereń izertlengen.

Bárinen burın, N.A.Baskakovtıń “Фонетика и морфология” [1] miynetı qaraqalpaq tiliniń fonetikalıq hám morfologiyalıq qurılısların ayqın úyrenen fundamentallıq dereklerdeń biri bolıp tabıladı.

A.Bekbergenovtıń “Қарақалпақ тилинде сөзлердің жасалығы” atlı izertlewi tikkeley sóz jasalıw máselesine baǵıshlanǵan bolıp, onda qaraqalpaq tilindegi sóz jasalıwıń jeke ózgeshelikleri sáwlelendirilgen [2].

A.Dawletov, M.Dawletov hám M.Qudaybergenovlardıń “Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili” miynetı házirgi qaraqalpaq tiliniń morfemikalıq hám morfonologiyalıq qanshelli keń kólemde tallanadı [3].

M.Dawletov hám M.Qudaybergenovtıń “Házirgi qaraqalpaq tiliniń sóz jasaw sisteması” atlı miynetı bolsa sóz jasaw tiykarında kompleksli shólkemlesken halda úyrenedi [4].

Tiykarǵı bólim. Hár qanday dórendi sóz sol tilde qalıplesken sóz jasaw úlgileri tiykarında payda boladı. Házirgi qaraqalpaq tilinde sózlerdiń jasalıwınıń bir neshe usılı bar:

1. Morfologiyalıq usıl. 2. Morfologiya-sintaksislik usıl. 3. Leksika-semantikalıq usıl. 4. Fonetikalıq usıl hám t.b.

Bul usıllardıń ishinde morfologiyalıq usıl eń ónimli usıllardıń biri. Ol arqalı jańa sózler jasalǵanda sóz túbirine yamasa tiykarında belgili bir sóz jasawshı qosımtalar jalǵanıp, olar sózdiń mánisin ózgeredi: suw-suwshı, tún-túne, kúsh-kúshey, tuwısqan-tuwısqanlıq.

Morfologiyalıq usıl arqalı házirgi qaraqalpaq tilinde mánili sóz shaqapları—atlıq, kelbetlik, ráwısh, feyil jasaladı. Bul sóz shaqaplarınıń hár biriniń ózine tán bolǵan sóz jasawshı qosımtaları boladı. Máselen, atlıqlarda –lı, -shı, -

shılıq,-shilik, kelbetliklerde –lı,-li, sız,-siz, feyillerde –la,-le, ráwishlerde –lay,-ley, -sha,-she hám t.b. Usınday qosımtalar arqalı jasalğan jańa sózler dórendi sózler dep ataladı.

Sóz jasawshı qosımtalardıń ayırımları arqalı sózler kóplep jasaladı, sonlıqtan onday qosımtalar ónimli qosımtalar dep ataladı. Olar házirgi tilde jańa sóz jasawğa belsendi qatnasadı. Al geypara sóz jasawshı qosımtalar arqalı sózler onsha kóp jasalmaydı, sonlıqtan da olar ónimsiz qosımtalar dep ataladı.

Qaraqalpaq tilindegi sóz jasalıwı, basqa túrkiy tillerindegi sıyaqlı 1950-jıllardan baslap arnawlı izertlene basladı.

Qaraqalpaq tiliniń grammatikalıq qurılısın hár tárepleme keńnen izertlewde professor N.A.Baskakovtıń miynetlerinen baslandı. Ol óz miynetlerinde sózlerdiń jasalıwın hár bir sóz shaqabınıń ishinde qısqaşa alıp qarağan bolsa, 1952-jılı basılıp shıqqan fundamental miynetinde qaraqalpaq tilindegi sóz jasaw usılların keńnen sóz etip, olardı leksikalıq, morfologiyalıq hám sintaksislik dep úshke bóldi [1].

Ilmapazdıń keyingi miyneti qaraqalpaq tilindegi sóz jasaw usılların bunnan bılay tereñirek izertlewde úlken baslama boldı. Sóz jasaw usılları A.Qıdırbaevtıń [5] miynetinde (morfologiyalıq hám sintaksislik usıllar) házirgi qaraqalpaq tiliniń morfologiyası boyınsha jazılğan jámaátlik miynetlerde de sóz etile basladı. Sóz jasaw usılları A.Bekbergenovtıń [2] miynetinde de alıp qaralğan.

Kórsetilgen miynetlerde sóz jasawdıń usılları túsindirilse de biraq olardıń mazmunı hám sanı birdey emes. Máselen, 1974-jılǵı kitapta tek morfologiyalıq hám sintaksislik usıl berilgen, al 1981-jılǵı sabaqlıqta olardıń tórt túri- morfologiyalıq, morfologiya-sintaksislik, leksika-semantikalıq, fonetikalıq-semantikalıq usıllar kórsetilgen. Al, A.Bekbergenov sóz jasaw usılların morfologiyalıq, leksika-semantikalıq, leksika-sintaksislik, morfologiya-sintaksislik hám fonetikalıq dep beske bólip qarağan. Geypara usıllardıń mánisin túsiniwde de bul miynetlerde birdeylik joq. Soǵan qaramastan bul miynetlerde morfologiyalıq usıldı túsiniw birdey, yaǵnıy bul usıl arqalı jańa sózler túbirge yamasa tiykarǵa sóz jasawshı qosımtalardıń jalǵanıwı arqalı jasaladı.

Sóz jasawshı qosımtalardıń mánilik hám stillik ózgeshelikleri ásirese kórkem shıǵarmalarda anıq kórinedi, sebebi jazıwshı yamasa shayır bunday qosımtalardı geyde belgili bir maqsette (kórkemlew, mısqıllaw, ironiya hám t.b.) qollanıladı. Sonlıqtan da mánili jekke sózlerdiń stillik ózgesheliklerin izertlew menen birge kómekshi morfemalardıń biri bolǵan sóz jasawshı qosımtalardıń stillik qásiyetlerin úyreniw úlken áhmiyetke iye.

Qaraqalpaq tiliniń, basqa túrkiy tilleri sıyaqlı, ózine tán ózgeshelikleriniń biri onıń sóz jasaw formaların ayırmaslıqları, olardıń stillik ózgeshelikleri bolıp tabıladı. Biziń maqalamızda qaraqalpaq xalıqınıń talantlı kórkem sóz sheberi T.Qabulovtıń shıǵarmalarındaǵı sóz jasawshı affikslerdiń xızmetin azıkem úyreniwden ibarat. Mısalı atlıq jasawshı affiksler tómendegishe:

Awzında sóz turmaytuǵın adamdı

Ayamaw kerek...

Onı awır **jınayatshı** qatarlı

Jazalaw kerek... (Tórtlikler).

Aytıwshı da, tıńlawshı da dana bul,

Pútkil dúnya buǵan taq turıw kerek... (Tórtlikler))

Ańshınıń iytleri ayǵa úrmeydi,

Haytta, toyda shapqılasıp júrmeydi. («Feruzaq»).

-lıq, -lik affiksi atlıq sózlerden zattıń belgili bir sapaǵa, singa, orıńǵa hám t.b. baylanıslı belgilerin bildiretuǵın kelbetliklerdi jasaydı. Mısalı:

Jamanlıq bolsa ózime, **jaqsılıq** bolsa xalqıma,
Dep men (haqqa táwekel) umılǵanman aldıǵa,
Sonnan shıǵar, **shiykilik** shıqqan emes sózimnen,
Sadıq boldım mudamı eldiń dásrúr, saltına. («Qaraqalpaqpan»)

Atlıqlarǵa kelbetlik jasawshı qosımtalardıń qosılıwı menen minanday sózler dóregenin kóriwimizge boladı:

Húrmetli ataǵı joq eken onıń,
Ne dep jazıw kerek qulpıtasına?

Tájiriybeli qátip tez tawıp jolın,
«Adam» dep jazıptı isminiń qasına.

(Tórtlik)

Bul estelik – gózzallıqtıń nıshanı,

«**Bozatawlı** názálim»niń qushaǵı.

«Bul dúnyanıń kórki–adam balası»,

Degen sózdiń ol haqıyqıy mısalı.

(«Ajiniyazdıń esteligine»)

Kelbetlik jasawshı affiksler predmetlerdiń hár qıylı belgilerin bildirip, kórkemlew qurallarınıń biri sıpatında xızmet etedi. Qaraqalpaq tilindegi kelbetlik jasawshı – day//–dey, –tay//–tey affiksi kórkemlew qurallarınıń biri bolǵan tenewlerdiń jasalıwında aktiv qollanıladı:

Júrek-bawırı-jasıl jılǵaday...

Jaynap turǵan jaqtı **dúnyaday**...

(«Tursınbay tóbe» haqqında hikayat)

-Tashkent! Miymandoshıǵına qayılman!

Dastúrxanday boldıń toyǵa jayılǵan.

(«Tashkent kúndeliginen»).

Kelbetlik jasawshı tómendegi affiksler bir-birine sinonim bolıp qollanıladı.

Qanday da bir belginiń joqlıǵın bildiriwshı –sız//–siz hám tájik-parsı tillerinen ózlestirilgen **biy, na, -** affiksleri: **mánissiz-biymáni, qolaysız-naqolay**. Biraq olar barlıq waqıtta birin-biri almastrı bermeydi. Mısalı:

Assalawma áleykum, **biygárez** zaman!

Seni pútkil planeta tán alsın,

Ashıǵıw-**biyqarar** kóp bolsın saǵan,

Türkstanınıń dańqı qayta oralsın!

(«Assalawma áleykum!»).

Kim **námártlik** etse eger, el onı,

Naymıtlardıń qatarına jatqarǵan.

(«Qaraqalpaqlar haqqında qosıq»)

Feyil jasawshı qosımtalardıń járdeminde jasalǵan sózler:

Retinde, iyni kelgen gezinde,

Tıńla onıń pikirin de, sózin de. («Tórtlikler»)

Óytkeni men, **órlep** ómir aǵısın,

Ózim kózim menen kóriwim kerek.

(«Ulımnıń úlkenine»).

Burıńǵı awqam dáwirinde qaraqalpaq tilinde burınnan bar bolǵan usıl-sózlerdiń birigiwı arqalı sóz jasaw usılı bir qansha jedellesti. Ásirese bul dáwirde qısqaǵan qospa sózlerdiń kóplep payda bolıwı hám qollanıwı qaraqalpaq tilindegi jańa qubılıs bolıp esaplanadı. Kóplegen ilimpazlardıń kórsetiwinshe, bunday qısqaǵan sózler, abbreviaturalar «til quralların ekonomlaw» nızamına baylanıslı payda bolǵan, sebebi hár qanday qospa sóz (birikken, qısqaǵan, jup, tákirar) sóz dizbeklerine salıstırǵanda birqansha qısqa, ıqshamlı aytıladı. Mısalı:

Onıń sózin qollap Miraxmet,
Dedi: -Saǵan **mıń-mıń** raxmet!

(«Tursınbay tóbe» haqqındaǵı hikayat)

Ráwrishler, tiykarınan, -sha/ -she affiksleri arqalı
jasaladı. Mısalı:

-Ne ushın Nókisti súyeseń **sonsha**?

Dep sen áwmetinde sorawıń múmkin.

Sonda men kúlimlep, kózim **talǵansha**,

«Xalqabad» kóshege qarawım múmkin.

(«Nókis novellası»)

Oylaǵanı **búgingini**,

Eki pay bolǵan eken...

(Tórtlik)

Mısaldaǵı *búgingini sózi birikken ráwish, ol bul kún
degen sózlerdiń birigiwinen jasalǵan.*

Almasıq sóz shaqabınan **menshik, menmen, ózimshil,
mensinbew, menmensiw, menińshe, bizińshe, sonsha,
bunsha hám** t.b. kelbetlik, ráwish hám feyil sózler jasa-
ladı. Shayırdıń qosıqlarında ayırım orınlarda kórsetilgen
almasıqlar ushırasadı. Máselen:

Kitap basıp shıǵarıwǵa qaǵaz jok,

Biraq, biziń **menshik** idaramız bar.

(«Tashkent kúndeliginen»).

Usınsha keń shegaraǵa úylesken,

Qaraqalpaqstandı qalay súymesseń?

(«Qaraqalpaqstandı qalay súymesseń?»)

Ádebiyatlar

1. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II том, фонетика и морфология, ч. I. – Москва: Изд-во АН СССР, 1952.
2. Бекбергенов А. Каракалпак тилинде сөзлердиң жасалыўы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1979.
3. Dawletov A., Dawletov M., Qudaybergenov M. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili. (Morfemika, morfonologiya, sóz jasaliw, morfologiya). – Nókis: «Bilim», 2010.
4. Dáwletov M., Qudaybergenov M. Házirgi qaraqalpaq tiliniń sóz jasalıw sisteması. – Nókis: «Ilim», 2021.
5. Қыдырбаев А. Каракалпак тил билиминиң гейпара мәселелери. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988.
6. Пахратдинов Қ., Сейтназарова И. Каракалпак тилиндеги сөз жасаўшы аффикслер. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2010.

Sonıń ushın hár bir adam **ózińshe**,

Dárya bolıp aǵıwına haqlı.

(«Tórtlikler»)

Menińshe, «bendeniki»

Bárqulla árman eken.

(«Tórtlikler»)

Shayırdıń qosıqlarında eliklewishler atlıq, feyil hám at-
lıqtan basqa sóz shaqapların jasalǵan. Máselen:

Assalawma áleykum, alıs juldızlar!

Aspanda **jarqırap** janıp turǵaysız.

(«Assalawma áleykum!»)

Ernazarı emirenip elim dep,

Allayarı hárbir taban jerim dep,

Tartıslarda, telpek **dirildespede**,

Xalqı ushın bolǵan qızıl gegirdek.

(«Qaraqalpaqstandı qalay súymesseń?»)

Juwmaq. Juwmaqlap aytqanda T.Qabulov
shıǵarmalarındaǵı sóz jasaw affiksleriniń grammatikalıq
xızmeti, ózine tán qollanıw ózgesheligine iye bolıp,
gáp quramında belgili sintaksislik xızmet atqarıp, óz
aldına stillik ózgeshelikke iye bolǵan qosımtalar
ekenligi ayırıqsha áhmiyetke iye. Sóz jasawshı affiksler
túbirge jańa máni berip, sol sózge hár qıylı stillik
ózgeshelikler júkleydi, yaǵnıy olar ayırım sózlerge jalǵanıp
bir-birine sinonim, antonim bolıp kelgen sózlerdiń
mánilerine anıqlıq kirgizedi hám qanday da bir qosımsha
stillik máni beredi.